

ROZDZIAŁ 19

Wydane drukiem utwory medyczne Macieja z Miechowa

Michał Czerenkiewicz
Biblioteka Narodowa, Warszawa

Na kartach historii literatury staropolskiej Maciej z Miechowa (1457–1523)¹ zapisał się przede wszystkim jako autor dwóch dzieł: wznawianego i przekładanego na kilka języków obcych *Tractatus de duabus Sarmatiis, Europiana et Asiana et de contentis in eis* (*Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje*)² oraz dwukrotnie opublikowanej w XVI stuleciu *Chronica Polonorum* [Kronika Polaków] ze współwydanymi przy edycji z roku 1521 utworami Justusa Ludwika Decjusza³.

Nieco mniej znane są utwory Miechowity, które wiążą się bezpośrednio z jedną z wykonywanych przezeń profesji – praktyką medyczną. W niniejszym artykule analizie zostaną poddane ogłoszone drukiem teksty, w których Maciej

¹ Zob. A. Oleszczyński, *Wspomnienia. Cz. I: O Polakach, co słynęli w obcych i odległych krajach. Opisy i wizerunki*, Paryż, w drukarni i litografii Maulde i Renou, 1843, s. 167–168; T. Bili-kiewicz, *Maciej z Miechowa Karpiga (1457–1523)*, odbitka z „Polskiego Tygodnika Lekarskiego” 1963, XVIII, nr 40. Jak zauważa Krzysztof Stopka, stosowanie wobec Macieja z Miechowa w funkcji nazwiska przydomka jego ojca – Karpiga – nie jest właściwe. Zob. K. Stopka, *Maciej Miechowita. Życie polskiego uczonego w czasach jagiellońskich*, [w:] *Maciej z Miechowa (1457–1523). W 490. rocznicę śmierci*, oprac. K. Olchawa, Miechów, Towarzystwo Przyjaciół Sztuki w Miechowie, Biuro Wystaw Artystycznych „U Jaksy” w Miechowie, 2013, k. [8]r. (publikacja niepaginowana).

² Zob. Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje*, z jęz. łac. przeł. i komentarzem opatrzył T. Bieńkowski, wstęp H. Barycz, posłowie W. Voisé, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1972; zob. T. Ulewicz, *Iter Romano-Italicum Polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, Kraków, Universitas, 1999, s. 156.

³ Zob. A. Dziuba, *Proza historyczno-naukowa Macieja z Miechowa (1457–1523)*, [w:] *Łacińska proza naukowa*, red. A.W. Mikołajczak, „Bibliotheca Symbolarum Philologorum Posnaniensium”, t. 2, Gniezno, Gnieźnieńska Firma Wydawnicza, 2001, s. 190–197.

z Miechowa jako „polski Hipokrates” udziela wskazówek z zakresu medycyny. Z przekazu rękopiśmiennego znane są również *consilia*, jakie autor ten przedstawił Spytkowi z Melsztyna⁴, oraz przypisywany słynnemu medykowi traktat zawierający wskazania przeciwko zarazie⁵. Do grupy utworów drukowanych zaliczają się zasadniczo dwa dzieła: *Contra sevam pestem regimen accuratissimum* oraz *Conservatio sanitatis*. Jeszcze w pierwszym ćwierćwieczu XX stulecia swój szkic poświęcił im oraz uznanej za studium Miechowity pracy *De sanguinis missione* Władysław Szumowski⁶. Na temat twórczości medycznej Miechowity pisali również między innymi Henryk Barycz, Ludmiła Krakowiecka, Tadeusz Bilikiewicz oraz Leszek Hajdukiewicz.

Ludmiła Krakowiecka przypomniała⁷, że Szymon Starowolski zawarł biogram Macieja z Miechowa w *Hekatontas*⁸ oraz wspominał o nim w *Laudatio almae Academiae Cracoviensis* i *Monumenta Sarmatarum*. Informacje na temat słynnego miechowiecjanina podaje również Samuel Nakielski, który w krótkim, dotyczącym go passusie ukazuje wielowymiarowość jego postaci, a także wzmiankuje między innymi o praktyce lekarskiej na dworze Zygmunta Starego oraz o dziele z zakresu medycyny: „Deque conservanda sanitate libellum egregium evulgavit”⁹ [publicznie ogłosił również wspaniałe pismo o zachowywaniu zdrowia]. Biograficzną informację o Miechowicie, podobnie jak w *Hekatontas* Starowolskiego, kończy epigram autorstwa Jana Jaskrowica:

Queris Apollinea versatos arte Polonos?

Innumeros tales terra Polona dabit.

⁴ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia*, [w:] *Maciej z Miechowa 1457–1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, red. H. Barycz, Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1960, s. 193.

⁵ L. Hajdukiewicz, *Przyczynki do życia i twórczości Macieja z Miechowa*, [w:] *Maciej z Miechowa 1457–1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, red. H. Barycz, Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960, s. 284–285.

⁶ Zob. W. Szumowski, *Kilka uwag o pismach lekarskich Macieja z Miechowa (Z powodu 400-nej rocznicy śmierci Miechowity)*, „Polska Gazeta Lekarska” 1924, nr 36, s. 497–499.

⁷ Zob. L. Krakowiecka, *Maciej z Miechowa. Lekarz i uczony Odrodzenia*, Warszawa, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1956, s. 56, 80; zob. także: L. Hajdukiewicz, *Biblioteka Macieja z Miechowa*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1960, s. 17–18, 27.

⁸ Zob. Sz. Starowolski, *Scriptorum Polonicorum Hekatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, Fr[anc]onfurti, sumptibus Iacobi de Zetter, 1625, s. 61–62; zob. także: idem, *Scriptorum Polonicorum Hekatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, Venetiis, apud haeredes Damiani Zenarii, 1627, s. 106–108.

⁹ S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis [...]*, Cracoviae, in officina Francisci Caesarii, 1634, s. 603.

Miechovius summos inter supereminet omnes,
Alter is Hippocrates, alter Appollo fuit¹⁰.

[Poszukujesz Polaków biegłych w apollińskiej sztuce?
Polska ziemia dostarczy takich ludzi bez liku.
Miechowita przewyższa wszystkich największych,
drugim był on Hipokratesem, drugim Apollinem].

Sztuki medycznej uczył się Miechowita zapewne w Bolonii, gdzie przebywał przez krótki czas w latach osiemdziesiątych XV stulecia¹¹. Wiedzę medyczną zdobywał także w Akademii Krakowskiej, w której kilkakrotnie pełnił funkcje administracyjne – osiem razy piastował godność rektora, a w 1514 roku był dziekanem wydziału lekarskiego¹². Miechowita przyczynił się do wzrostu znaczenia tego fakultetu również poprzez uwieńczone powodzeniem starania o utworzenie drugiej katedry medycyny¹³. Swoją obecność w ramach struktur uniwersytetu łączył z działalnością filantropijną, której jedną z form było wspieranie szpitali¹⁴.

Obowiązki profesorskie w Akademii godził z praktyką medyczną. Obok medycyny związanej ściśle ze środowiskiem akademickim występowały w jego czasach również jej dwa inne, pozauniwersyteckie nurty: reprezentowany przez profesjonalnych lekarzy oraz skupiający osoby parające się medycyną ludową¹⁵. Medycyna ówczesna czerpała jeszcze obficie z autorytetu myśli starożytnych, przede wszystkim Hipokratesa i Galena. Znaczenie, jakim w epoce wczesnonowożytnej cieszyli się wspomniani lekarze, niewątpliwi koryfeusze swoich czasów, w rzeczywistości w wielu wypadkach spowalniało naturalny rozwój dyscypliny, uniemożliwiając przeprowadzanie śmielszych eksperymentów i badań, które wykraczałyby poza uświęcony tradycją przekaz danej szkoły medycznej. Hamujące postępy

¹⁰ *Ibidem*, s. 603. Na końcu pierwszego wersu w przytaczanym cytacie łacińskim wstawiono, zgodnie z sugestią prof. Mikołaja Szymańskiego przekazaną autorowi, znak zapytania. W przytaczaniu cytatów łacińskich ujednolicono pisownię liter *u* oraz *v* stosownie do notowania przez nie samogłoski lub spółgłoski (bądź glajdu), rozwiązano suspensje i kontrakcje. Przekładów łacińskich passusów dokonał autor artykułu.

¹¹ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia...*, s. 169–172.

¹² Zob. L. Hajdukiewicz, *Biblioteka Macieja z Miechowa...*, s. 51; K. Stopka, *Maciej Miechowita...*, k. [11]v.

¹³ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia...*, s. 182; zob. L. Hajdukiewicz, *Biblioteka Macieja z Miechowa...*, s. 55–62.

¹⁴ Zob. K. Stopka, *Maciej Miechowita...*, k. [12]r–v, [15]v.

¹⁵ Zob. L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. T. 1. Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Instytut Slawistyki PAN, 2005, s. 8.

było ograniczanie się do wytycznych podawanych pod nazwiskiem założyciela jednego tylko nurtu, które uwidacznia się w wyrażeniu *medicina Galenica*, oznaczającym sztukę lekarską opierającą się na wskazaniach wzmiankowanego wyżej medyka z epoki wczesnego cesarstwa¹⁶. Maciej z Miechowa często powołuje się na wskazanych lekarzy, korzystając niejednokrotnie z pośrednictwa przedstawiciela świata arabskiego, Awicenny.

Zdzisław Gajda zwraca uwagę na znaczenie empirii w praktyce lekarskiej Hipokratesa, w której szczególną rolę odgrywała obserwacja pacjenta¹⁷. Hipokrates dał początek jednej z wielkich szkół medycyny antycznej. Jak przypomina współczesny badacz historii medycyny, „[...] wszystko to, co przypisuje się Hipokratesowi, należy raczej odnieść do jego myśli obowiązującej w tamtych czasach i wyciskającej piętno na myśleniu lekarskim przez całe stulecia”¹⁸. W starożytności po Hipokratesie do grona najsłynniejszych medyków należeli Herofilos oraz Erasistratos¹⁹, kolejni wielcy lekarze epoki hellenistycznej.

U Miechowity spotykamy się z występującą w nauce Hipokratesa tak zwaną teorią humoralną²⁰, opartą na założeniu obecności w ciele ludzkim czterech płynów: żółci, czarnej żółci, krwi oraz śluzu²¹, co dało następnie początek wyróżnianiu typów temperamentu, takich jak choleryk, melancholik, sangwinik oraz flegmatyk²².

Znaczenie Hipokratesa i Galena zostało otwarcie podane w wątpliwość w I poł. XVI wieku przez działającego między innymi w Bazylei Paracelsusa²³, filozofa i medyka, który opowiadał się za przeprowadzaniem sekcji. Coraz powszechniejszy nawrót do studiów anatomicznych, praktykowanych wcześniej w hellenizmie²⁴, a mniej rozpowszechnionych w wiekach średnich²⁵, stanowił istotną zmianę w medycynie renesansowej. Według Tadeusza Bilikiewicza przełom ten

¹⁶ Zob. B. Dąbrowska, *Podręczny słownik medyczny łacińsko-polski i polsko-łaciński*, Warszawa, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1997, s. 298.

¹⁷ Zob. Z. Gajda, *Do historii medycyny wprowadzenie*, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 104–105.

¹⁸ *Ibidem*, s. 111.

¹⁹ Zob. L. Rosso, *Zapomniana rewolucja. Grecka myśl naukowa a nauka nowoczesna*, przeł. I. Kania, Kraków, Universitas, 2005, s. 156.

²⁰ Występuje ona również w przypisywanym Miechowicie utworze: *Fructuosa doctrina de sanguinis missione deque nonnullis aliis probatissimis atque salutaribus remediis adversus horrendam pestilentie luem singulis hominibus eidem obnoxiiis non solum utilis futura, verum etiam summe necessaria* (Impressum Cracovie, 1508), k. [4] v.

²¹ Zob. Z. Gajda, *Do historii medycyny wprowadzenie...*, s. 107–108.

²² Zob. *ibidem*, s. 150; zob. L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne...*, s. 8.

²³ Zob. W. Szumowski, *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, Kęty, Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2008, s. 400.

²⁴ Zob. L. Rosso, *Zapomniana rewolucja...*, s. 156, 165.

²⁵ Zob. L.N. Magner, *A History of Medicine*, New York, Marcel Dekker, 1992, s. 157.

nastąpił zapewne już w trzynastowiecznej Italii²⁶, jednak na szerszą skalę badania tego typu rozpowszechniły się w Europie w XVI stuleciu, czego przejawem były powstające *theatra anatomica*. Wtedy to działał również Andreas Vessalius²⁷, który zasłynął nie tylko w Niderlandach, lecz także w Italii oraz Hiszpanii. Związki pomiędzy reprezentowaną przez niego gałęzią medycyny a sztukami plastycznymi można dostrzec w twórczości Leonarda da Vinci i Michała Anioła²⁸.

Na pierwszą dekadę XVI wieku (przyjmuje się rok 1508) datowany jest początek regularnych prac badawczych Leonarda da Vinci nad anatomią²⁹. We wspomnianym roku zostały również wydane dwa utwory kojarzone z nazwiskiem Macieja z Miechowa, traktujące o zagadnieniach medycznych i poruszające między innymi problem dżumy. Władysław Szumowski przypomniał, że w latach 1505–1516 na terenie Polski występowała epidemia zarazy³⁰. W samym Krakowie rozwinęła się ona w roku 1508, kiedy to ukazało się po raz wtóry dzieło *Questiones veteris ac nove logice cum resolutione textus Aristotelis clarissima ad intentionem doctoris Scoti* [Zagadnienia starej i nowej logiki wraz ze znakomitym objaśnieniem tekstu Arystotelesa zgodnie z zamysłem doktora Szkota] Michała z Bystrzykowa. W kolofonie, obok miejsca wydania, nazwiska drukarza – Jana Hallera – oraz roku widnieje informacja o morze panującym wówczas w mieście³¹. Wydanie to zadedykowano Miechowicie, podobnie jak i wcześniejszą edycję *Questiones logice* [Zagadnienia logiki] z roku 1507; dedykację napisał Jan ze Stobnicy³². Obok Michała z Bystrzykowa i Jana ze Stobnicy do medyków pozostających w kręgu oddziaływania Miechowity należeli Mikołaj z Wieliczki, Adam z Bochynia³³ oraz Andrzej Pierzchałka z Opoczna³⁴. W I poł. XVI stulecia zawód lekarski praktykował ceniony również jako medyk Mikołaj Kopernik³⁵.

²⁶ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia...*, s. 174.

²⁷ Zob. W. Szumowski, *Historia medycyny filozoficznie ujęta...*, s. 405–409.

²⁸ Zob. L.N. Magner, *A History of Medicine...*, s. 157.

²⁹ Zob. R. Dzierżanowski, *Słownik chronologiczny dziejów medycyny i farmacji*, Warszawa, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1983, s. 47.

³⁰ Zob. W. Szumowski, *Kilka uwag o pismach...*, *op.cit.*, s. 498; zob. K. Stopka, *Maciej Miechowita...*, k. [10]v.

³¹ Zob. Michał z Bystrzykowa, *Questiones veteris ac nove logice* [...], [...] regia in civitate Cracoviensi impressum, impensis [...] Johannis Haller [...], 1508], k. Qr7. Zob. K.Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. III, t. 11, lit. M–My (ogólnego zbioru tom XXII), Kraków, czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego, 1908, s. 11, 333–334.

³² Zob. J. Domański, *Scholastyka i początki humanizmu w myśli polskiej XV wieku*, Warszawa, Instytut Tomistyczny, 2011, s. 164–168.

³³ *Ibidem*, s. 165.

³⁴ Zob. L. Hajdukiewicz, *Biblioteka Macieja z Miechowa...*, s. 65; zob. K. Stopka, *Maciej Miechowita...*, k. [11]r., [15]r.

³⁵ Zob. Z. Mamela, *Kopernik jako lekarz kapituły warmińskiej i medycyna jego czasów*, Toruń, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Naturalnego, 1997.

Na prośbę Jana Hallera Miechowita podjął się napisania krótkiego poradnika, jak ustrzec się przed zarazą. Działo się to jeszcze przed rozprzestrzenieniem się epidemii, która wybuchła w Krakowie w roku wydania dzieła. Utwór *Contra sevam pestem regimen accuratissimum. At primum ad divos Sebastianum et Rochum devote premittuntur orationes* [Szczegółowe przepisy o zabezpieczeniu się przed groźną dżumą. Na wstępie pobożne modlitwy do św. św. Sebastiana i Rocha]³⁶ podaje liczne wskazówki przekazane już wcześniej jednemu z przyjaciół autora na Węgrzech.

Na stronie tytułowej znanego nam dziś wariantu³⁷ zamieszczono rycinę wyobrażającą Chrystusa na krzyżu w kształcie litery tau. Po prawej stronie Ukrzyżowanego został przedstawiony św. Sebastian, po lewej natomiast św. Roch wskazujący na tak zwany *bubo* (dymienicę) na swojej prawej nodze³⁸. Kult tych dwóch świętych wzmacniał się podczas morowego powietrza³⁹, a zamieszczenie ich wizerunków stanowi ślad dawnej kultury duchowej i mentalności. W tym kontekście warto się zastanowić, czym w istocie było owo *regimen accuratissimum* (czyli bardzo dokładny sposób postępowania) przeciwko groźnej chorobie. Przywołaniu w czasie zarazy znajdujących się tuż obok krucyfiksów dwóch świętych, przebitego strzałami starożytnego męczennika oraz dotkniętego dżumą późnośredniowiecznego mieszkańca Francji, przyświecał w istocie dwojaki cel. Po pierwsze, miało ono wskazywać na jedną z podstawowych w mniemaniu autora poradnika – wówczas już duchowego⁴⁰ – metod uchronienia się przed zachorowaniem, to jest modlitwę, oraz zwracać uwagę na ścisły związek rozprzestrzeniania się chorób z porządkiem nadprzyrodzonym; po drugie, stanowiło swego rodzaju nieme *alloquium*, mowę i zarazem pocieszenie: zwrócenie uwagi na fakt, że cierpienie poszczególnych ludzi łączy się z męką Chrystusa. Drobiazgowy przegląd środków zaradczych jest poprzedzony dość obszerną częścią pełniącą rolę modlitewnika na czas dżumy.

³⁶ Zob. Maciej z Miechowa, *Contra sevam pestem regimen accuratissimum. At primum ad divos Sebastianum et Rochum devote premittuntur orationes*, (Cracovie, Joannes Haller, 1508); idem, *Contra saevam pestem regimen accuratissimum. Editio trilingua: Latina, Polona, Anglica*, przeł. z oryginału: D. Turkowska, przeł. na język angielski: T. Bałuk-Ulewiczowa, konsult. nauk. A. Stabrawa, biogram Macieja z Miechowa: Z. Gajda, Cracoviae, Universitas Jagellonica, Institutum Historiae Medicinæ, 1995; zob. także: Z. Gajda, *Do historii medycyny wprowadzenie...*, s. 231–232.

³⁷ Na temat edycji w 8° z zamieszczonym na karcie tytułowej *verso* wizerunkiem Chrystusa otoczonego ludźmi zob. L. Krakowiecka, *Maciej z Miechowa...*, s. 133–135.

³⁸ *Pestis bubonica* to jedna z odmian zarazy. Zob. W. Szumowski, *Kilka uwag o pismach...*, s. 499.

³⁹ W I poł. XVII stulecia na ziemiach Rzeczypospolitej rozpowszechniał się kult czczonej już na Sycylii św. Rozalii Pustelnicy.

⁴⁰ Zob. H. Barycz, *Życie i twórczość Macieja z Miechowa*, [w:] *Maciej z Miechowa 1457–1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, red. H. Barycz, Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1960, s. 33–34.

Część modlitewnikowa stanowi zbiór różnego rodzaju krótkich tekstów, fragmentów psalmów oraz suplikacji, a także modlitw do Matki Boskiej oraz świętych: Sebastiana i Rocha. Pojawia się również tetragrammaton. Można wnioskować, że zaraza jest pojmowana jako przejaw boskiego zagniewania⁴¹.

Część zawierająca wskazania *stricte* medyczne przytacza pogląd o dwojakim pochodzeniu dżumy, która pojawia się w wyniku układu ciał niebieskich lub z przyczyn naturalnych, takich jak kontakt z zakażoną wodą lub przybyszami. Zalecenia opierają się na mnemotechnicznie skonstruowanym wyliczeniu rzeczy, jakich należy unikać: *fatiga* [zmęczenie], *fames* [głód], *fructus* [owoce], *femina* (a ściślej: obcowanie płciowe), *flatus* [podmuch powietrza], a także tych, które należy stosować: *fleubothomia* [upust krwi], *fuga* [ucieczka], *focus* [ogień ze spalania określonych gatunków drzew], *fricatio* [nacieranie], *fluxus* (w tym miejscu: usuwanie będących w nadmiarze i przez to szkodzących płynów humoralnych). Po przedstawieniu wspomnianych kwestii Miechowita daje następnie zalecenia z zakresu ziołolecznictwa oraz ponownie rekomenduje upuszczanie krwi.

Temu ostatniemu zagadnieniu został poświęcony inny, przypisany Miechowicie najprawdopodobniej przez Michała Hieronima Juszyńskiego, a za nim przez *Bibliografię polską* Estreicherów⁴², wydany w Krakowie w 1508 roku utwór, a mianowicie *Fructuosa doctrina de sanguinis missione deque nonnullis aliis probatissimis atque salutaribus remediis adversus horrendam pestilentie luem* [...] [Korzystna nauka o upuszczaniu krwi i o niektórych innych dobrze sprawdzonych i zbawiających lekarstwach przeciwko strasznej zgubie, jaką niesie zaraza...]. Jeszcze w XIX wieku Michał Wiszniewski uznał, że należy raczej mówić o jego anonimowym autorze, niż przypisywać go Maciejowi z Miechowa⁴³, niemniej właśnie temu szesnastowiecznemu pisarzowi atrybuował go Henryk Barycz⁴⁴. Ludmiła Krakowiecka zakwestionowała jednak autorstwo Macieja z Miechowa⁴⁵, a jej pogląd podzielił Tadeusz Bilikiewicz⁴⁶. Praca wyszła zapewne z kręgu oddziaływania Miechowity, niemniej nie można wykluczyć, że Haller wydrukował utwór bliżej nieznanego medyka pochodzącego z Italii, gdzie Miechowita studiował. W zestawieniu z *Contra sevam pestem regimen accuratissimum* myśl medyczna zawarta

⁴¹ Z takim pojmowaniem zarazy następuje polemika w dziełku *Fructuosa doctrina de sanguinis missione*, w którym określono Boga przymiotnikiem *clementissimus* – a więc „najłaskawszy”, ale i „najłagodniejszy”.

⁴² Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska...*, s. 359.

⁴³ Zob. M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 9, Kraków, nakładem Aleksandra hrabi Przeździeckiego, w Drukarni „Czasu” 1857, s. 551.

⁴⁴ Zob. H. Barycz, *Życie i twórczość Macieja z Miechowa...*, s. 63.

⁴⁵ Zob. L. Krakowiecka, *Maciej z Miechowa...*, s. 148–157.

⁴⁶ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia...*, s. 191.

w dziele jest nieco bardziej postępową. Przede wszystkim przyczyny zarazy autor widzi w zjawiskach naturalnych, bez odwoływania się do astrologii. W swoich zaleceniach stara się pokazać, że przyroda oraz działania boskie wzajemnie się nie wykluczają, mimo że różnią się co do swej istoty. Na pierwszej stronie tekstu bezimienny autor pisze, że motywacją do napisania utworu są *pietas* i *miseri-cordia* względem cierpiących z powodu zarazy. Dalsze stronicie tekstu zawierają opis choroby oraz pogląd, że nie jest ona wynikiem kary boskiej. Autor wymienia również trzy narządy uważane za najważniejsze w organizmie, a jednocześnie atakowane przez dżumę, czyli serce, mózg i wątrobę. Obok upuszczania krwi zaleca również stosowanie leczniczych napojów.

Dziełko *Fructuosa doctrina de sanguinis missione* ukazało się w Krakowie już w momencie trwania epidemii. Niezależnie od autorstwa utworu, stanowi ono interesujące świadectwo myśli zarówno medycznej, jak i teologicznej. Zauważmy, że w XVI wieku powszechnie uznawano zarazę za dopust Boży. Przede wszystkim jako konsekwencję grzechu postrzegał ją Hieronim Powodowski w pochodzącej prawdopodobnie z roku 1589⁴⁷ *Receptie dusznej i cielesnej przeciwko powietrzu morowemu*. Podobnie jak dzieło Powodowskiego, tak i opublikowane w 1508 roku utwory należą do europejskiej literatury zawierającej wskazania profilaktyczne i lecznicze przeciwko dżumie⁴⁸.

Maciej z Miechowa podaje krótkie informacje z zakresu medycyny również w *Chronica Polonorum*⁴⁹. Miechowita odnotowuje nastanie zarazy w roku 1186⁵⁰ oraz 1491⁵¹ po zaćmieniu słońca. Niecodzienne zjawisko astronomiczne można więc interpretować jako zapowiedź niepomyślnej sytuacji. Krótka informacja: „Hic annus pestifer apud Polonos erat” [Rok ten u Polaków przyniósł zarazę] odnosi się do roku 1349⁵². Wzmianka o zarazie na terytorium Wielkopolski pojawia się przy opisywaniu wypadków lat 1371 i 1372⁵³. O *atrox pestilentia* na kilku obszarach europejskich Miechowita wspomina, omawiając wydarzenia roku 1383⁵⁴. Dłuższy passus na temat zarazy znajduje się w rozdziale LXXIII ks. IV. Opisuje on epidemię, jaka przyszła do Krakowa w roku 1482 – Miechowita z pewnoś-

⁴⁷ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. III, t. 25, lit. Pon–Q, wyd. S. Estreicher, Kraków, czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego, 1913, s. 193–194.

⁴⁸ Zob. T. Bilikiewicz, *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia...*, s. 191.

⁴⁹ Zob. *ibidem*, s. 195–195.

⁵⁰ Zob. Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum*, [Impressum Cracovi[a]e, per Hieronymum Vietorem, 1521], s. 106.

⁵¹ Zob. *ibidem*, s. 346.

⁵² *Ibidem*, s. 239.

⁵³ Zob. *ibidem*, s. 257.

⁵⁴ Zob. *ibidem*, s. 268.

cią sam był świadkiem rozprzestrzeniania się choroby. Autor nadmienienia w tym miejscu o spowodowanym w roku 1483 zarazą zgonie bernardyna, Szymona z Lipnicy⁵⁵, informując zarazem o nadzwyczajnych zjawiskach (*miracula*), jakie rozgrywały się u jego grobu.

Najobszerniejsze dzieło Miechowity z zakresu medycyny, *Conservatio sanitatis* [Zachowywanie zdrowia], ukazało się po raz pierwszy w roku 1522 w krakowskiej drukarni Hieronima Wietora⁵⁶. Na karcie tytułowej, poniżej ryciny przedstawiającej świętych Kosmę i Damiana, autor został określony jako „wielki lekarz”, a w pojawiającym się na niej wierszu jako „ille bonus de Myechow, ille Machaon / Noster, habet solus consilia Hippocratis” [ów dobry z Miechowa, ów nasz Machaon, jedynie on posiada zalecenia Hipokratesa]. Wymienienie lekarza z czasów wojny trojańskiej, Machaona⁵⁷, oraz Hipokratesa ukazywało Miechowitę jako faktycznego kontynuatora medycyny greckiej.

Nazwisko widniejące poniżej ryciny, nad wierszem w formule „Iosephi Zimmermanni Cracoviensis [...] immatura [a]editio in immortalem candorem [...] Mathi[a]e de Myechow” [młodzieńcze oświadczenie Józefa Zimmermanna z Krakowa na temat nieśmiertelnej rzetelności [...] Macieja z Miechowa] wskazuje na piętnastoletniego Zimmermanna jako na autora wiersza⁵⁸ znajdującego się na karcie tytułowej, a nie jako wydawcę tekstu. Rzeczownik *editio* oznacza bowiem w tym miejscu tyle co „obwieszczenie”, „deklaracja”; bardzo mało prawdopodobne jest, aby to Zimmermann był wydawcą traktatu. Większą rolę w jego wydaniu odegrał autor słowa skierowanego do czytelnika, Mikołaj Jaskier ze Lwowa (Nicolaus Hyacinthus Leopoliensis). W jego przedmowie zaznaczona jest rola dwóch wielkich autorytetów medycznych świata starożytnego: Galena oraz Hipokratesa. Dzieje się tak poprzez przywoływanie ich opinii na temat roli medycyny w życiu ludzkim, która została określona jako nauka dbająca o zachowanie zdrowia i uwolnienie od chorób⁵⁹. Wprowadzenie napisane przez Jaskra stanowi pochwałę sztuki medycznej poprzez podkreślenie jej powszechnej użyteczności. W kontekście powoływania się na dwóch wspomnianych lekarzy starożytnych znamienne jest także zestawienie wraz z nimi w tej samej wypowiedzi Macie-

⁵⁵ Zob. *ibidem*, s. 344–345.

⁵⁶ Zob. Maciej z Miechowa, *Conservatio sanitatis*, [Impressum Cracovi[a]e, per Hieronymum Vietorem, 1522], k. A1v. Kolejne wydanie tego traktatu wyszło spod pras drukarskich Macieja Scharffenberga w Krakowie w roku 1535 z nieco zmienioną przedmową, którą – podobnie jak w wydaniu z 1522 roku – również napisał Mikołaj Jaskier; zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska...*, 1908, s. 357–358.

⁵⁷ Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej. A–Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa, PWN, 1973, s. 437.

⁵⁸ Na interpretację tę naprowadził autora artykułu prof. Mikołaj Szymański.

⁵⁹ Zob. Maciej z Miechowa, *Conservatio sanitatis...*, k. A1v.

ja z Miechowa. Mikołaj Jaskier pisze o nim: „vir clarissimus patriaeque unicus amator, dominus Mathias de Miechow. Artium et medicinae doctor egregius” [przesławny mąż i niezwykle miłośnik ojczyzny, pan Maciej z Miechowa, wybitny doktor sztuk i medycyny], a nieco dalej „pius ille pater” [ów pobożny ojciec]⁶⁰. Po tekście przedmowy następuje ośmiowiersz skierowany do czytelnika.

Dzieło napisane zostało „pro amicis et sodalibus suis”⁶¹ [dla przyjaciół i swoich towarzyszy]. Główny swój wywód dzieli Miechowita na passusy omawiające czynniki, które wpływają na życie ludzkie. Należą do nich: powietrze, jedło i napój, woda, wino i piwo, jak również rzeczy występujące poza środowiskiem przyrodniczym. W obrębie dzieła wyodrębniono więc „Tractatus primus de aere” [Traktat pierwszy o powietrzu], „Tractatus secundus de pane et panificis et quibusdam commestibilibus” [Traktat drugi o chlebie i piekarzach oraz niektórych pokarmach], „Tractatus III de vino et potibus” [Traktat trzeci o winie i napojach] oraz „Tractatus de aqua” [Traktat o wodzie].

Omawiając pierwszy z czynników, powietrze, autor przytacza opinię Ptolemeusza i komentatora wypisu jego dzieła, Hali Rodhama, na temat charakteru mieszkańców poszczególnych obszarów geograficznych. Według komentatora linią graniczną, niejako oddzielającą ludzi odznaczających się humanistyczną ogładą od osób żyjących na obszarze zaliczanym już do Północy, jest pięćdziesiąty stopień szerokości geograficznej (dodajmy, że taką właśnie współrzędną posiada Kraków). Miechowita przywołuje tę opinię, jak również inne, ukazujące stereotypowe postrzeganie ludności danych krain, a będące zaczątkiem rozpowszechnionych w renesansie *nationum proprietates*.

Autor zaleca wybieranie wschodnich, a nie zachodnich terenów jako miejsc zamieszkania. Powołuje się przy tym na Arystotelesa i przytacza jednocześnie swój pogląd, że tereny leżące na wschodzie są korzystniejsze dla zdrowia niż tereny zachodnie. Kiedy argumentuje, że podmuchy powietrza ze Wschodu, jako związane z miejscem wschodu słońca, mają więcej walorów od zachodnich, rozważania swe opiera oczywiście jeszcze na teorii geocentrycznej.

Porusza następnie zagadnienie nasłonecznienia, przypominając, że mieszkańcy Północy są w większym stopniu narażeni na zmiany temperatury niż mieszkańcy Południa. Polemizuje również z poglądem Hipokratesa, jakoby mieszkańców Północy cechowało ubóstwo. Znamienne jest zdanie: „septentrionales [...] verba Hippocratis simpliciter loquentis deludunt”⁶² [mieszkańcy Północy [...] wyśmiewają słowa mówiącego w prosty sposób Hipokratesa]. Ukazuje ono dążenie

⁶⁰ *Ibidem*, k. A2r.

⁶¹ *Ibidem*, k. A2v.

⁶² *Ibidem*, k. A3v.

Miechowity do uniezależnienia się od Hipokratesowego autorytetu, motywowane chęcią ukazania świetności własnego kręgu kulturowego.

W rozdziale drugim Maciej z Miechowa zwraca uwagę na rolę powietrza oraz omawia wpływ, jakiemu podlega ono zależnie od zagospodarowania zamieszkanego terenu, w tym od rodzaju roślinności. Odradza obieranie dla celów mieszkalnych wilgotnych miejsc położonych w dolinach ze względu na prawdopodobieństwo rozwinięcia się tam zarazy. Jako uzupełnienie (*Correlarium secundum*) dodaje, że to górskie przestrzenie, a nie dolinne, bardziej sprzyjają przyswajaniu wiedzy ze względu na przejrzystsze powietrze.

Rola zakażonego powietrza analizowana jest w rozdziale trzecim. Mowa tu o zarazie, na której powstawanie, zdaniem Miechowity, wpływ ma układ gwiazd. Do jej wystąpienia przyczyniają się bezpośrednio styczność z chorymi zwierzętami, napływ zakażonego powietrza oraz rozkładająca się padlina. Według Macieja z Miechowa środkiem zaradczym przeciwko zarazie jest każdorazowe unikanie ekspozycji i przeniesienie się w odległe, nieskażone miejsce. Powrót na opuszczony teren nastąpić może dopiero w długi czas po ustaniu epidemii. Autor czyni w tym miejscu dygresję na temat gorysza siniego (*cervaria*) – rośliny, której lecznicze właściwości doceniają zarówno owce, jak i pasterze.

Czwarty rozdział zawiera rozważania na temat, „czy powietrze jest wilgotniejsze od wody”⁶³. Autor daje już na samym początku odpowiedź, że w porównaniu z wodą powietrze cechuje większa wilgotność co do jego istoty, woda natomiast jest wilgotniejsza od powietrza ze względu na swoją właściwość.

Drugi traktat otwiera kwestia dotycząca żywności, w szczególności chleba – według Miechowity najczęściej spożywanego pokarmu. Autor opisuje właściwości chleba w zależności od użytych do jego wypieku składników. Za najlepszy gatunek uważa chleb umiarkowanie posolony oraz ze średnią miarą zakwasu. W rozdziale drugim omawianego traktatu przedstawia drobiazgowo wskazania żywieniowe dotyczące samego spożywania chleba. Różnicuje jego poszczególne rodzaje w zależności od stanu zdrowia i sylwetki danej osoby. Wśród szczegółowych zaleceń pojawia się również przestroga przed mieszaniem różnego typu pokarmów. Rozdział ten zawiera również materiał źródłowy, mogący służyć do badań nad łacińską paremiologią. Miechowita polemizuje bowiem z zasadnością powiedzenia „Felix qui misces inter tua fercula pisces”⁶⁴ [Szczęśliwy, który domieszasz do swoich posiłków ryby].

Pisząc o spożywaniu ryb, jako zły nawyk żywieniowy przedstawia łączenie ich z mlekiem i masłem, jak czynią to ludzie mieszkający nad Morzem Północnym

⁶³ Zob. *ibidem*, k. B1r.

⁶⁴ *Ibidem*, k. B3r.

i Morzem Bałtyckim. Niewłaściwe jest również – w opinii medyka – spożywanie wina po posiłku z ryb.

W rozdziale trzecim autor przedstawia poglądy na temat roślin strączkowych i warzyw. Zdaniem Macieja z Miechowa zielenina i różne gatunki kapusty zwiększają wydzielanie żółci.

Traktat trzeci omawia rozgrzewające i wysuszające właściwości wina. Autor wyróżnia w winie cztery składniki, które odpowiadają czterem płynom ustrojowym: osad (równoważny czarnej żółci), pianę (odpowiednik żółci), dużą ilość wody (analogiczną do flegmy) oraz samą materię czystego wina (odpowiadającą krwi). Analizie są również poddawane cechy wina skwaśnialego oraz jego zastosowanie w lecnicztwie. Miechowita wspomina także o winach zawierających domieszki innych roślin. Utrzymuje, że wino może odpędzać smutek, przywracając do należytej równowagi poszczególne płyny ustrojowe. Wzmiankuje o winie mającym działanie przeciwkaszlowe. W odrębnym passusie poświęconym piwu autor postuluje, aby najpierw spożywać ten właśnie napój, a dopiero następnie wino, gdy oba te napoje stanowią część posiłku.

W czwartym traktacie autor charakteryzuje wodę, podkreślając jej rozliczne właściwości zdrowotne, które czynią z niej jeden z podstawowych środków znajdujących zastosowanie w medycynie. Przedstawiając zagadnienie przejrzystości wody, podaje za przykład trzy rzeki: Tyber, Dunaj oraz Rudawkę. Wspomnienie tej ostatniej osadza wywód Miechowity w realiach rodzimych, dzięki czemu większa staje się perswazyjność tekstu wśród jego potencjalnych czytelników. Podobnie jak wino, tak i woda może zawierać domieszki roślin. Szerokie spektrum oddziaływania leczniczego wody obejmuje między innymi kurację w chorobach płuc oraz znajduje zastosowanie w przywracaniu należytego wyglądu oblicza, wspomaganiu porostu włosów, a także usuwaniu schorzeń wzroku i słuchu.

W dalszej części dyskursu Maciej z Miechowa przechodzi do wyszczególnienia zabiegów medycznych, dzieląc stosowane przy nich środki na ściągające (chłodzące) i otwierające (gorące). Pisząc o leczniczych właściwościach wód sporządzonych z dodatkiem roślin, używa niekiedy przymiotnika *mirabilis*. Ostatnim passusem w dziele jest opis przygotowania i właściwości tak zwanego złota pitnego.

Z dzisiejszego punktu widzenia mankamentem *Conservatio sanitatis* jest częste przyznawanie pierwszeństwa nauce Galena i Hipokratesa tam, gdzie rozważania teoretyczne powinna zastąpić posiadana przez Miechowitę wiedza praktyczna wzięta z obserwacji oraz zabiegów medycznych. Należy jednak pamiętać, że Maciej z Miechowa propagował również konkretne metody uważane za lecznicze, takie jak upuszczanie krwi czy stosowanie różnego rodzaju mieszanek ziołowych, a zastosowanie współczesnych kryteriów oceny w odniesieniu do tekstów dawnych może prowadzić do omyłek. Na pojmowanie praktykowania medycyny

jako rzemiosła może wskazywać zawarte w *Conservatio sanitatis* wyrażenie *artifex medicin[a]*⁶⁵.

Zarówno pod względem zaleceń, jak i pod względem stylu medyczne utwory Miechowity w niektórych miejscach dość wyraźnie nawiązują wciąż do średniowiecznych dysput scholastycznych. W *Conservatio sanitatis*, po ukazaniu danej *quaestio* na początku rozdziału, autor przechodzi do udzielenia odpowiedzi na zadane pytanie, a następnie przedstawia ewentualne kontrargumenty wobec swojego stanowiska. Wywód jest podzielony na poszczególne rozdziały, w ramach których funkcjonują samodzielne całości kompozycyjne. W ich obrębie autor wyróżnia również *correlaria* (*corrolaria*), czyli wnioski uzupełniające, stanowiące treść dodatkową do prowadzonego wywodu.

Po rozważaniach dotyczących kontekstu powstania analizowanych utworów, ich treści oraz kompozycji przedstawmy pokrótce charakterystykę języka i stylu omawianych dzieł Miechowity. W *Contra sevam pestem regimen accuratissimum* autor często używa imiesłówów przymiotnikowych czasu przyszłego w stronie biernej (*gerundiva*) oraz rzeczowników odsłownych (*gerundia*). W znacznej partii tego utworu poszczególne akapity rozpoczynają się od zdań w formie tak zwanej konstrukcji omownej biernej (*coniugatio periphrastica passiva*). Poprzez użycie tego rodzaju formuł, zdań w swojej zasadniczej strukturze kilkakrotnie w tekście powtórzonych, uzyskuje się podniosły wydźwięk podawanych wskazań. Przyjęta w tym utworze enumeracja przywodzi na myśl użytkowy i poniekąd normatywny wymiar całego dzieła. Zastosowanie się do podanych w nim zakazów oraz zaleceń ma stanowić prostą i skuteczną pomoc w profilaktyce i leczeniu zarazy.

Dość często występują w tym utworze wyrazy pochodzenia greckiego: *fleubothomia* (jak również forma *fleubotomia*), *euchimia* [równowaga humorów], *tyriaca* [*sic!* lekarstwa na ukąszenie], *apoteca* [skład], *antidotum* [lekarstwo na truciznę]. Grecyzmy pojawiają się także w *Conservatio sanitatis*, między innymi *discrasia* [początek choroby], *apostema* [nabrzmiałość], *epithimata* [odmiana kosaćca]⁶⁶. W dziele tym są też obecne leksemy z zakresu botaniki, przykładowo: *sambucus* [bez czarny], *taxus* [cis], *elleborum* [ciemiężycza biała (lub czarna)] *iusquiamum* vel *iusquiamus* [lulek czarny], *caulis* [kapusta], *urtica* [pokrzywa].

Można także zauważyć dość częste występowanie w dziełach medycznych Miechowity przymiotników z sufiksem *-ivus*, na przykład *impeditivus* [uniemożliwiający], *abstersivus* [oczyszczający], *gnativus* [naturalny].

⁶⁵ *Ibidem*, k. C2r.

⁶⁶ Część terminów z zakresu botaniki notuje opracowany w Pracowni Łaciny Średniowiecznej Instytutu Języka Polskiego PAN eLexicon Mediae et Infimae Latinitatis: <http://scriptores.pl/elexicon/dostep/index.html> (data dostępu: 20.06.2015).

Niewłaściwie przypisywana Maciejowi z Miechowa *Fructuosa doctrina de sanguinis missione* również zawiera formy konstrukcji omownej biernej. Liczne są także w utworze formy trybu rozkazującego, pojawiające się wówczas, gdy autor podaje przepisy na przygotowanie środków leczniczych. Od wydanych dzieł medycznych, które z całą pewnością wyszły spod pióra Miechowity, odróżnia je elegancja stylu i kompozycji, widoczna na pierwszych kilku stronicach tekstu.

Analizowane utwory Miechowity miały charakter przede wszystkim utylitarny, pozostając tym samym nieco na uboczu głównego nurtu europejskiego dyskursu naukowego. Niemniej warto zwrócić uwagę na działalność Maciej z Miechowa jako lekarza, który był świadom ograniczonego zastosowania w działalności klinicznej wyłączenie teorii.

Najświetniejsze czasy szesnastowiecznej medycyny polskiej miały dopiero nadejść. W Krakowie w I poł. XVI wieku studia medyczne rozwijał Wojciech Nowopolski⁶⁷. W Poznaniu pracował Józef Struś, który dzięki swoim badaniom nad tętnem zaczął być znany w całej Europie. Przełomowe zasługi w badaniach nad źródłami termalnymi oraz w dziedzinie medycyny nazywanej dziś profilaktyką zdrowia miał królewski medyk Wojciech Oczko. Stulecie XVII w Krakowie to czas działalności związanych z Akademią takich lekarzy jak Jakub Reynekier, Jacek Łopacki, Gabriel Ochocki, Wojciech Śleszkowski czy Stanisław Wosiński.

Zarówno *Contra sevam pestem regimen accuratissimum*, jak i *Conservatio sanitatis*, pomimo przekazania kilku praktycznych i ciągle aktualnych zaleceń medycznych, są już jedynie źródłami do historii medycyny na ziemiach Rzeczypospolitej, o czym przypomniał Henryk Barycz⁶⁸. Historyk zaznacza: „błędem byłoby wydawać sąd o wiedzy i myśli lekarskiej Miechowity tylko na ich podstawie [...]”⁶⁹.

Printed Medical Works by Matthias of Miechów

Matthias of Miechów (1457–1523), *l'uomo universale* of the Renaissance, is mainly known for being the author of historical works covering the ethnogenetic Sarmatian myth. He also authored two printed works on medicine, namely *Contra sevam pestem*

⁶⁷ Zob. Z. Gajda, *Do historii medycyny wprowadzenie...*, s. 312.

⁶⁸ Zob. H. Barycz, *Życie i twórczość Macieja z Miechowa*, s. 63.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 63.

regimen accuratissimum, for the first time published in 1508 in Cracow, and *Conservatio sanitatis* which was published in 1522, also in Cracow. The former work deals with methods of prevention of pestilence, including pious prayers and specific matters that should be avoided or applied. The second piece discusses the question of air, food (especially bread), wine, other drinks and water, and their influence on human health. As far as the style is concerned, *Conservatio sanitatis* resembles scholastic dispute. There is also *Fructuosa doctrina de sanguinis missione* of 1508, which has also been attributed to Matthias of Miechów. Nowadays, however, we do not attribute this work to Miechowitz. The two other works, mentioned previously, are the first printed traces of the history of Polish medicine, as regarded by Henryk Barycz.

Keywords: Renaissance medicine, history of medicine, pestilence, Matthias of Miechów